

УДК 392:[728.6:[644.36:628.9.04]](477:292.452)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.06.1332>

ОСВІТЛЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ КІНЦЯ ХІХ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.: ПРИСТРОЇ ТА СПОСОБИ ДОБУВАННЯ ВОГНЮ І МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПІДПАЛУ

Василь СИВАК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6444-0705>

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: suvakvasul@gmail.com

Дослідження освітлення, основою якого був ручним способом добутий вогонь, що з різною інтенсивністю в кінці ХІХ — першій половині ХХ ст. використовували українці Карпат, а також мешканці інших етнографічних регіонів та районів України (за теперішнім районуванням), на сьогоднішній день є актуальним в питанні вивчення для української народознавчої науки. *Мета* статті — зібрати, проаналізувати, систематизувати наявні архівні та опубліковані матеріали дослідників різних періодів з окресленої теми. *Об'єктом* дослідження є засоби та пристрої добування вогню, а *предметом* — різноманітні матеріали для його підпалу та утримування, способи добування, вірування та звичаї, пов'язані з культом добутого «живого» вогню. *Методологічною основою* дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, системності, наукової об'єктивності, що дало змогу здійснити необхідний науковий аналіз досліджуваної теми загалом, а також окремих її аспектів. Зазначена проблема на сьогоднішній день не була окремим об'єктом дослідження. *Територія дослідження* охоплює три етнографічні райони Українських Карпат — Бойківщину, Гуцульщину і Лемківщину. Для більш широкої порівняльної бази використані матеріали з опублікованих праць українських дослідників, які репрезентують інші етнографічні регіони та райони України, а також праці зарубіжних вчених. *Хронологічні межі* дослідження охоплюють кінець ХІХ — першу половину ХХ століття.

Ключові слова: Українські Карпати, бойки, гуцули, лемки, вогонь, пристрої, засоби, способи, матеріали для підпалу.

Vasyl SYVAK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6444-0705>

Ph.D. of Sciences in History,

research worker in the department of the Historical Ethnology
of the Institute of Ethnology
of National Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: suvakvasul@gmail.com

ILLUMINATION OF FOLK DWELLING IN THE UKRAINIAN CARPATHIANS AT THE END OF THE 19TH — FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY: DEVICES AND METHODS OF PRODUCING FIRE AND IGNITION MATERIALS

Fire, water, earth, air belong to one of the main components of the structure of earthly life. We consider fire in several planes, from one it brings death, incinerates everything that happens in its path, and from the other it gives light and heat, and therefore life and existence on the planet.

The study of hand-made fire based illumination, which was used, with different intensity, by the Ukrainians of the Carpathians, as well as by residents of other ethnographic regions and districts of Ukraine (according to the current zoning in the late 19th — the first half of the 20th century), to this day it is relevant for Ukrainian ethnographic science. The *purpose* of the research is to collect, analyze, systematize available source, archival and published materials of researchers of different periods on the researched topic. The *object* of the study is the means and devices for obtaining fire, and the *subject* is various materials for kindling and maintaining fire, methods of obtaining, beliefs and customs related to the cult of obtained «alive» fire. The general scientific principles of historicism, systematicity, and scientific objectivity became the *methodological basis* of the research, which made it possible to carry out the necessary scientific analysis of the researched topic in general, as well as its individual aspects. To date, the specified problem has not been a separate object of research. The territory of the study covers three ethnographic districts of the Ukrainian Carpathians — Boikivshchyna, Hutsulshchyna and Lemkivshchyna. For a broader comparative base, materials from the published works of Ukrainian researchers representing other ethnographic regions and districts of Ukraine, as well as the works of foreign scientists, were used. The chronological boundaries of the study cover the end of the 19th — the first half of the 20th century. The source base was formed with the help of stationary and route ethnographic expeditions, during which field materials were recorded using photography, measurements, sketches, and oral interviews of respondents, so a significant part of the work is the *author's field materials*.

Primitive devices and methods of obtaining fire and materials for arson were often used by Ukrainian highlanders throughout their lives, regardless of the type of housing and the duration of centuries, which is characteristic of the entire ethnic territory of Ukraine. Along with this, in the context of our study, certain devices, fire-making methods, beliefs and customs associated with the cult of fire bear local specificity, which is characteristic only for each of the ethnographic groups of the Ukrainian Carpathians — Boikos, Lemkos and Hutsuls.

Keywords: Ukrainian Carpathians, Boikos, Lemkos and Hutsuls, fire, devices, means, methods, materials for arson.

Вступ. Вогонь є основною складовою штучного освітлення народного житла, одним із напрямків у вивченні матеріальної та духовної культури автохтонів Українських Карпат (бойків, гуцулів і лемків), ширше — всієї етнічної території України, європейських і неєвропейських етносів. Він є однією з головних ланок світотворення та впливу на людське існування та життєдіяльність. На сьогоднішній день відсутні узагальнюючі праці із зазначеної для дослідження проблеми, у яких були б відображені пристрої і способи добування вогню, матеріали для підпалу та пов'язані з ними культ вогню. Тому дослідити пристрої і способи добування вогню, матеріали для підпалу та значимість культу вогню на території Українських Карпат, в інших етнографічних регіонах та районах на сьогоднішній день є дуже актуальним. У запропонованій розвідці автор ставить перед собою мету — зібрати, проаналізувати, систематизувати наявні архівні та опубліковані матеріали дослідників різних періодів з окресленої теми. Об'єктом дослідження є засоби та пристрої добування вогню, а предметом — різноманітні матеріали для підпалу та утримування вогню, способи добування, вірування та звичаї, пов'язані з культом добутого «живого» вогню. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, системності, наукової об'єктивності, що дало змогу здійснити необхідний науковий аналіз окресленої теми загалом, а також окремих її аспектів. Зазначена проблема на сьогоднішній день не була окремим об'єктом дослідження. Територія дослідження охоплює три етнографічні райони Українських Карпат — Бойківщину, Гуцульщину і Лемківщину. Для ширшої порівняльної бази використані матеріали з опублікованих праць українських дослідників, які репрезентують інші етнографічні регіони та райони України, а також праці зарубіжних вчених. Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX — першу половину XX століття. Джерельна база формувалася за допомогою куштових та маршрутних етнографічних експедицій, під час яких було здійснено фіксацію польових матеріалів за допомогою фотографування, обмірів, замальовування, усного опитування респондентів, тому значною частиною роботи є польові матеріали автора.

Примітивні пристосування і способи добування вогню та матеріали для підпалу українці-горяни за-

стосовували часто протягом всього життя, незалежно від типу житла та тягlosti століть, що характерно для всієї етнічної території України. Поряд з цим, окремі пристосування, способи добування вогню, вірування і звичаї, пов'язані з культом вогню, в контексті нашого дослідження, носять локальну специфіку, що є характерним лише для кожної з етнографічних груп Українських Карпат — бойків, гуцулів і лемків. Тому основою запропонованої роботи є польові матеріали автора, зібрані у Сколівському та Старосамбірському районах Львівської області, Богородчанському, Верховинському, Городенківському та Долинському районах Івано-Франківської області й Рахівському та Міжгірському районах Закарпатської області¹.

Основна частина. На території Українських Карпат від часу їх поступового заселення, яке активізувалося з XV ст. [1, с. 11—13], у тимчасових житлах (землянки, напівземлянки), а в подальших періодах у постійному житлі (хата) і нежитлових приміщеннях, включно до середини XX ст., паралельно із природним, функціонувало штучне освітлення, джерелом якого був вогонь. Українці-горяни добували його за допомогою підручних засобів різноманітними способами, утримували для тимчасового використання у відповідних пристроях та використовували для підпалу різноманітні матеріали.

Німецький дослідник Вольфганг Шивельбуш справедливо стверджує: «...Первісне вогнище. Містична та сакральна, страхітлива та суто практична річ, яка супроводжувала людство з сивих прадавніх давен. Можливо, саме приборкання вогню дало змогу тому людству вижити й досягти сьогоднішніх висот. Вогонь завжди супроводжував історію людства й став одним із тих чинників, що змі-

¹ У роботі використані скорочення адміністративних одиниць та назв музеїв: Львівська обл. — Льв; Івано-Франківська обл. — ІФ; Закарпатська обл. — Зк; Сколівський р-н — Ск; Старосамбірський р-н — Ст; Богородчанський р-н — Бг; Верховинський р-н — Верх; Городенківський р-н — Гор; Долинський р-н — Дол; Рахівський р-н — Рах; Міжгірський р-н — Між. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України — МЕХП ІН НАНУ; Національний заповідник «Хортиця» — НЗХ; Національний музей історії України — НМІУ; Запорізький обласний краєзнавчий музей — ЗОКМ; Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини — КМНМПГ.

Іл. 1. Піч як тепло, життя і світло. Світлина В. Сивака, 1992 р.

нили перебіг історії й саме людське існування. У ході технічного прогресу первісне полум'я зазнало змін, своєю чергою справивши вплив і на поступ суспільний [...], домашнє полум'я оселилося в обійсті людей на довгі сторіччя, даючи змогу освітити нічний морок, обігрітися, приготувати їжу й ставши осередком, навколо якого гуртувалися мешканці» [2, с. 7—8] (іл. 1).

Для того, щоб людина навчилася самостійно добувати вогонь за допомогою підручних засобів певними способами та утримувати горіння протягом відповідного часу у примітивних пристроях, знадобився дуже тривалий період — тисячоліття.

Опубліковані відомості із зазначеної проблеми у працях дослідників з минулих століть і сучасних, а також матеріали, зібрані під час польових експедицій у гірські райони Українських Карпат та в інші регіони України, дали підґрунтя виокремити три варіанти добування вогню. До першого належали засоби, тобто матеріали, за допомогою яких селяни добували та утримували для підпалу вогонь, а саме: дерево, камінь, метал, мох, суха трава, сухе листя, солома, вата, губка (виготовлена певними технологічними способами із гриба «чага», який виростав на стовбурі дерева). Другий варіант — це добування вогню способом тертя, а, відповідно, представлені два його базові підваріанти — тертя і тертя-свердління один до одного кусків сухого дерева довільних розмірів, форм та відповідних з'єднань. До третього варіанту належать примітивні пристосування, за допомогою яких ударом каменя по кременю, ударом кусочка заліза (кре-

сало) по кременю викрешували іскри, які падали на різноманітні легкозаймисті матеріали, укладені знизу, для їх підпалу.

Український антрополог Сергій Сегеда на основі археологічних матеріалів проілюстрував способи добування вогню людиною у добу верхнього палеоліту (від 35—40 до 10—12 тисяч років тому). На території України археологи розкопали кілька стоянок палеолітичної доби у с. Мізині на р. Десні, с. Межиріч на р. Росі, с. Добраничівці в басейні р. Супоті, м. Радомишлі на р. Тетерів. На цих землях поселенці споруджували округлі житла сферичної форми діаметром 5—6 метрів, яких необхідно було обігрівати в холодну пору та освітлювати в темну. На гіпотетичних реконструкціях дослідник проілюстрував базовий варіант добування вогню способом тертя, а, відповідно, і дві техніки його добування — тертям і тертям-свердлінням [3, с. 180—181] (іл. 2).

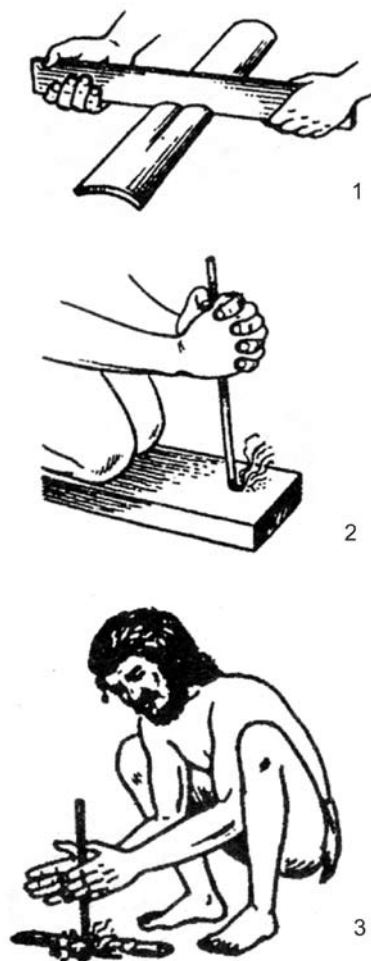
До найбільш давніх варіантів належав спосіб тертя одного до іншого відламаних, відрубаних або відрізаних шматків гілляк, добре висушених, довільної довжини і товщини. Для цього застосовували також колени та тесані, або розпилені бруси (прямокутні або квадратні у поперечному розрізі) відповідної довжини, ширини і товщини, з яких виготовляли різноманітні примітивні пристосування, за допомогою яких відбувалося загоряння. Для їх виготовлення брали деревину, яка росла у конкретному природному середовищі. У Карпатському регіоні, багатому на хвойні породи, використовували м'які породи дерева — смереку, ялину, сосну, зрідка — липу, березу, а також тверді породи — ясен, тис, дуб, бук. Деталі з м'якших порід у пристосуванні використовувались для загорання під час тертя, а твердіші — щоб з їхньою допомогою його отримати. Відповідно останні служили довше. Таким чином, під час механічного тертя двох кусків дерева, у місцях їх дотику, концентрувалася висока температура і, як наслідок, м'якша частина поступово починала тліти, а ближче неї накладали пучок легкозаймистих матеріалів для отримання вогню.

Закарпатський етнолог Михайло Тиводар наголосив, що в Українських Карпатах в зазначений для дослідження період були поширені дві техніки добування вогню тертям: а) пилянням (тертям. — В. С.); б) свердлінням. І до давніших цілком слушно відно-

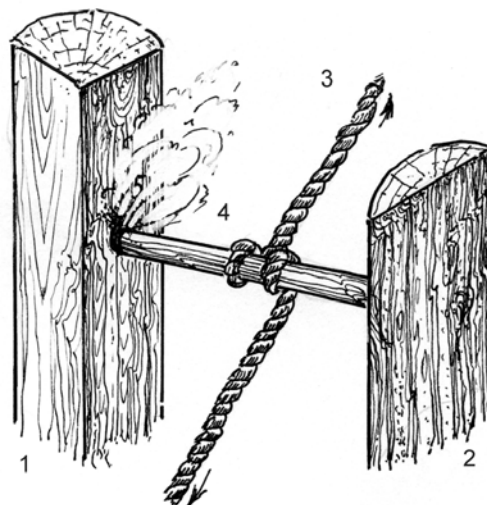
силь спосіб пилянням, який в далекому минулому горяни, без сумніву, застосовували в домашніх умовах. Наприклад, щоб добути вогонь, вівчарі брали порохнявий пень (стовбур), клали його на місці вогнища, сокирою на ньому робили зарубину і опускали в неї суху тверду жердину. Два пастухи брали жердину за кінці і тягали («пилили») нею вперед-назад в основі пенька доти, поки не з'являлися іскри і він не загорявся [4, с. 364]. Не менш поширеним способом було свердління. Відповідно довільної довжини відрубок гілляки ставили між стовбурцями дерева і ремінцями крутили доти, поки відрубок у місцях свердління не загорявся. Після цього підпалену частину вставляли у губку, яка починала поступово тліти і загорятися. Він стверджує, що такий варіант був поширений у Північній Буковині, закарпатській частині Гуцульщини та в Словаччині [4, с. 362].

Далі дослідник наголошує, що «добування вогню «свердлінням» було широко відоме слов'янським і неслов'янським народам карпато-балканського регіону» [4, с. 364]. Він наводить приклади, покликаючись на матеріали чеського дослідника Яна Подолака, що на Словаччині місцеві автохтони кінець дрючка обмотували куском полотна, на якому було нанесено шар густої смоли. При крученні дрючка загоралось просмолене полотнище, а вже від нього підпалювали сухе чатиння та розкладали велике вогнище [4, с. 364]. А для прикладу у с. Колочава (Між Зк) живий вогонь добували «вершенням» (свердлінням. — В. С.). Тут пастух ставив сухий буковий стовпчик, його вершок загортали ганчіркою. Зверху на кінець ставили суху дошку, в якій просвердлювали отвір. За кінці дошки брались два пастухи, які крутили нею до того часу поки вона не починала тліти [4, с. 364].

Подібний спосіб отримання вогню пастухами з Гуцульщини описує у своїй монументальній праці «Гуцульщина» знаний дослідник цього краю Володимир Шухевич: «Тепер бере ся зробити живу ватру. Задля того впишає по кусневи векелії — губки у оба кінці розколеного патики (губку таку мусить ватаг дома виварити у лузі з сирі букової губки, через що вона м'якне, а скоро висохне, товче її добре, аби стала податна); один кінець патики притирає ватаг до одвірка стаї, а другий до лодви, яку придержує пастух; в коло того поземо стоячого патики перемітує ватаг два рази ремінь, потім тягне

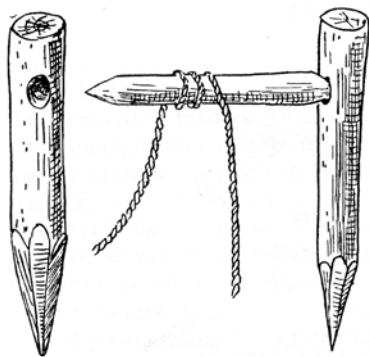

Іл. 2. 1. Добування вогню способом пиляння. 2-3. Добування вогню способом свердління. (За С. Сегедою)

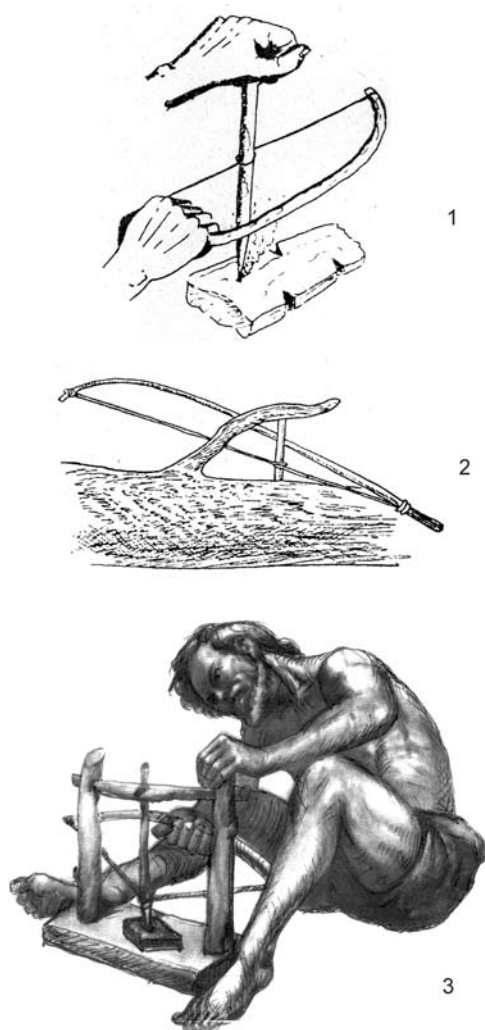

Іл. 3. Добування вогню способом свердління: 1. Одвірок; 2. Лодви; 3. Стовп; 4. Дрючок; 5. Ремінь. (За М. Тиводаром). Рис. В. Сивака

за один «фіст» ременя, а пастух за другий, через те крутить ся патик то в один, то в другий бік, а губ-

Іл. 4. Добування вогню способом свердління. (За К. Мошинським)

Іл. 5. Добування вогню способом свердління при допомозі лукподібного пристрою: 1) Польща (За Я. Голубцем); 2. Білорусь. (За К. Мошинським); 3. Мал. М. Москаля

ка тряс до одвірка і до лодви і від того затліває, а дим з неї починає «фушкати» далеко на усю половину» [5, с. 237] (іл. 3).

Близькими до гуцульських варіантів добування вогню є способи, які розглядає відомий польський етнолог Казимир Мошинський у своєму монументальному дослідженні «Kultura ludowa slowian». Він наголошує, що такі та інші способи були відомі слов'янам, зокрема, на півночі Мазовіц (Польща), Білорусі, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Чехії, а також у неслов'янських народів Литви, деяких частинах Швеції, Німеччини, Англії та навіть Африки. Окремі із пристосувань він ілюструє у своїй праці [6, s. 236—238; rus. 212] (іл. 4). Показовим у цьому розрізі є пристрій, який використовували на європейських просторах, проілюстрований дослідником. Пристрій за формою нагадує лук з тятивою. Зокрема, він був відомий на території Польщі [7, s. 15], Білорусі [6, s. 237, rus. 210] (іл. 5). Правдоподібно, що його використовували як автохтони Карпат, так і мешканці на інших українських землях.

Заслужують на увагу проведені науковцями експерименти добування вогню способами тертя та свердління. Наприклад дослідник Г. Матюшин зазначає: «Уже в пізньому палеоліті людина вміла добувати вогонь [...], але нікому із дослідників так і не вдалося, не дивлячись на багаторазові спроби, добути вогонь тертям палиці до палиці [...], експериментально вогонь тертям дерева до дерева вдалося отримати лише при допомозі пристосування у вигляді лука та вертикально вставленого у видовбану дірку так званого свердла (палиці), якого ще не було в палеоліті (воно з'явилося в мезоліті) [...], при швидкому і безперервному вертінні добре просушеного дерева з-під свердла (палиці) спочатку з'являлися хмарки диму [...], а навколо нього нагромаджувався деревинний вугіль [...], окремі частини якого викидалися подалі [...], епіцентр загоряння утворювався не під свердлом (палицею), не в ямці, де концентрувалася висока температура, а в боковому прорізі, де накопичувався гарячий вугіль, куди вільно надходило повітря, підтримуючи горіння [...], таким чином епіцентр горіння зберігався 10—15 хвилин [...] від нього можна було підпалити кору, сухий мох, клоччя, тріски» [9, с. 119].

До найбільш давніх примітивних пристроїв, при допомозі яких українці-горяни добували вогонь, паралельно із способами тертя або свердління дерева до дерева, функціонувало кресало — «кресало»,

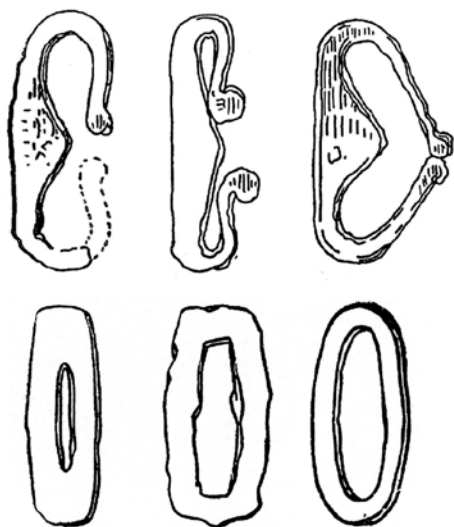
«кресіло», «кріс», «кремнянка» [4, с. 364], «крицеве кресало» [5, с. 322] (Гуцульщина), «кресало», «огниця» (Бойківщина) [10, с. 18], яке на дослідженій території горяни з різною інтенсивністю застосовували ще в кінці XIX ст., на початку XX ст., у воєнний та післявоєнний періоди, частково міжвоєнний та воєнний і післявоєнний, практично до середини XX ст. Кресало — приладдя виключно для викрешування вогню (іскор), яке є відомим з епохи залізного віку, зокрема на території України, за даними археологів — з часу зарубинецької культури (II ст. до н. е. — II ст. н. е.). Складається з двох частин — сталюого кованого кусочка металу (зробленого способом гартування) або вилитого з латуні, кременю, твердого матеріалу, — кварцу чорного, бурого чи жовтого кольорів [11, с. 291—292]. Причиною такого довготривалого використання кресала було важке економічне становище людей, спричинене війнами та дороговизною засобів для підпалу. Це було характерним для всієї етнічної території України та сусідніх європейських етносів. Саме на цих землях побутували різноманітні за розмірами, матеріалами, формами та технологією виготовлення примітивні кресала.

К. Мошинський у своєму дослідженні чи не найкраще з усіх дослідників матеріальної культури, у працях яких присутні матеріали про кресала, дав досить ґрунтовну характеристику цьому засобу добування вогню в історії людства; вказав його генезу, назви, різновиди, території побутування на загальнослов'янському, загальноєвропейському, азійському та кавказькому просторах.

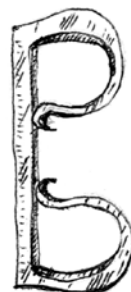
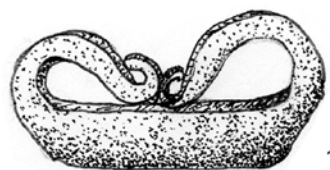
Щодо генези самого кресала, його різновидів та типів, то тут думки дослідників матеріальної культури різняться. Наприклад, К. Мошинський демонструє зразки кресал, які використовували європейські (слов'янські і неслов'янські) народи. Серед опублікованих є і вироби з Гуцульщини, Покуття, Волині, Полісся та з південних околиць України [6, с. 241—245; рис. 214, 215, 216] (іл. 6). Як до походження кресала, то він схиляється до його західного скандинавського запозичення і аргументує це на прикладі віднайдених різноманітних видів, заперечуючи таким чином думку чеського етнологу Любора Нідерле. Той, в свою чергу, стверджував, навпаки, про східне походження засобу та наводив, відповідно, свої аргументи: «Форма слов'янського кресала

Іл. 6. Кресала європейські, ковані. 1. Двокаблукові симетричні (7 – Косів, 11 – Городенка); 2. Однокаблукові (3, 4, 9, 14 – Косів); 3. Скобелькуваті (3, 4 – Косів). (За К. Мошинським)

Іл. 7. Кресала ковані, східних типів. 1. Двокаблукові симетричні. 2. Огранені. (За Л. Нідерле)

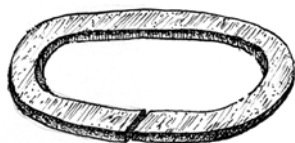
Іл. 11. Кресала ковані двокаблукові асиметричні. Гуцульщина. Сер. XIX ст. 1. Село Гута, присілок Драгоня (Бг ІФр); 2. Село Ясіня (Рах Зк). (За Я. Фальковським). Рис. В. Сивака

Іл. 8. Крицеве коване кресало. Гуцульщина. Кін. XIX ст. (За В. Шухевичем). Рис. В. Сивака

Іл. 9. Кресала ковані. Тернопільщина. Сер. XIX ст. МЕХП ІН НАНУ. (За С. Боньковською). Рис. В. Сивака.

Іл. 10. Кресало коване. Бойківщина. Сер. XIX ст. (За Я. Фальковським). Рис. В. Сивака

у кінці язичницького періоду добре відома завдяки численним знахідкам із захоронень, які відносяться до того періоду [...] В моїй іншій праці «Життя давніх слов'ян» вказано на те, як на початку відрізнялися кресала східних кочівників, знайдені у великій кількості в Південній Русі і Угорщині, і маючи, як правило, залізного, інколи еліпсоподібного за формою. Однак пізніше і ця форма перейшла до слов'ян. Первинно його слов'янська назва була «кресило», «кресало» від слова «кресати». Дослідник свою позицію наочно ілюструє різноманітними за формами кресалами та де вони побутували» [12, с. 265—267] (іл. 7).

В. Шухевич у монографії «Гуцульщина» опублікував світлинку, на якій зображено чотири кресала гуцульських майстрів, серед яких за своєю формою виділяється так зване «крицеве» кресало [5, с. 322, табл. 195, світл. 2] (іл. 8). Аналогічний за формою засіб з цього ж таки краю опублікував у своїй роботі К. Мошинський, яке називає «klamrowate» [6, s. 245, tabl. 216, rus. 2] (див. іл. 6, рис. 14—2). Як для порівняння, подібні засоби з Тернопільщини сер. XIX ст., які зберігаються у МЕХП ІН НАНУ, опублікувала у своїй праці дослідниця Софія Боньковська [13, с. 60] (іл. 9). На наш погляд, окремі типи кресал близькі за формою до східного типу пристроїв, визначених Л. Нідерле та опублікованих у його монографії (див. іл. 7). Як за зразок до цих варіантів, можна віднести і кресало з Бойківщини, проілюстро-

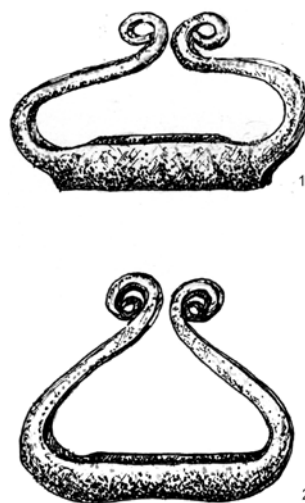
ване польським дослідником Яном Фальковським у його праці [10, tabl. I, rus. 10] (іл. 10). За матеріалами К. Мошинського для гуцульського краю характерний і такий різновид кованих кресал, які вчений називає «sztabkowate». Такі вироби, на його думку, характерні для Польщі та побували на Поліссі [6, s. 245, tabl. 216, rus. 5] (див. іл. 6, рис. 1, 3). За його ж матеріалами, на Гуцульщині був поширений тип кресал, яких називає «skobelkowate», які були поширені в багатьох європейських народів [6, s. 243, tabl. 215, rus. 14] (див. іл. 6, рис. 2—14).

Гуцульські майстри ще в кінці XIX ст. виготовляли кресала із кованої сталі, з простими за формою двокаблуковими рукоятками та нижньою ударною частиною для викресування іскор. Наприклад, це яскраво ілюструють зразки двох кресал з асиметрично розташованими рукоятками (одна більша, інша менша), з Гуцульщини, представлені у праці Я. Фальковського. Один із зображених пристроїв походить із с. Гута присілок Драгоня (тепер Бог. ІФр), інший із с. Ясіня (тепер Рах. Зк) [14, s. 121, tabl. 16, rus. 10; s. 138, rus. 46] (іл. 11). У кресалі із присілка Драгоня кінці рукояток у верхній частині зімкнуті, їх заокруглені кінці притиснуті до нижньої ударної частини виробу. А із с. Ясіня верхні кінці рукояток розімкнуті, але також притиснуті до нижньої основи. Близькими, з асиметричними формами рукояток, є гуцульські кресала, ковані зі сталі, які знаходяться в експозиції Косівського музею народного мистецтва та побуту Гуцульщини у м. Косові (іл. 12). Не менш цікавими екземплярами є ковані із сталі кресала гуцульських майстрів з Косівщини, виготовлені у другій половині XIX ст. Вони зберігаються у фонді металу МЕХП ІН НАНУ [13, с. 59] (іл. 13). Характерною ознакою виробів є симетрично розташовані рукоятки, у яких зімкнуті та заокруглені кінці, не вгнуті і не мають дотику до горизонтальної ударної частини виробу, що було характерним для згаданих вище зразків.

Один із виробів гуцульського майстра, коване двокаблукове кресало, яке датуємо другою пол. XIX ст., нам вдалося віднайти у с. Голови (Верх. ІФр). Пристрій з симетрично розташованими рукоятками, які поступово звужуються до середини засобу, а на кінцях завершені кулеподібними потовщеннями, що було досить зручним для його утримування рукою під час висікання іскор. Пристосування було

Іл. 12. Кресала ковані двокаблукові асиметричні. Гуцульщина. Сер. XIX ст. Світлина В. Сивака

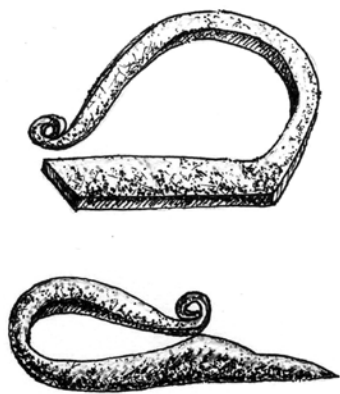
Іл. 13. Кресала ковані. 1, 2 – двокаблукові асиметричні. Гуцульщина. Сер. XIX ст. Фонд металу МЕХП ІН НАНУ. (За С. Боньковською). Рис. В. Сивака

Іл. 14. Кресало коване двокаблукове симетричне. Гуцульщина. Село Голови (Вер. ІФр). Друга пол. XIX ст. Рис. В. Сивака

завдовжки 6 см, заввишки 5 см, завширшки у центральній (нижній) частині 2,5 см, завтовшки 4 мм [15, арк. 58] (іл. 14).

Окрему групу гуцульських кресал становлять ковані однокаблукові вироби, в основі яких рукоятку творять не дві каблучки, а одна розташована на всю довжину пристрою. Окремі із них зберігаються у фонді металу МЕХП ІН НАНУ. Вироби датують-

Іл. 15. Кресала ковані однокаблуківі. Гуцульщина. Село Голови (Вер. ІФр). Сер. XIX ст. (За С. Боньковською). Рис. В. Сивака

Іл. 16. Кресала ковані козацькі. XVIII ст. 1, 2 — однокаблуківі НЗХ; 3, 4 — двокаблуківі НМІУ, ЗКМ (за Шевченко Є.)

ся за часом виготовлення серединою XIX ст. [13, с. 59] (іл. 15, рис. 1, 2). Допускаємо, що саме ці кресала, які на початку XX ст. зберігалися у фонді музею НТШ ім. Шевченка у Львові, первинно проілюстрував у своїй монографії К. Мошинський [6, s. 243, tabl. 215, rus. 3, 4] (див. іл. 15, рис. 1, 2).

Щодо порівняльної характеристики кованих гуцульських кресал, то окремі різновиди із них дуже близькі за формою із т.зв. кованими козацькими кресалами, які датуються XVIII ст. і є експонатами НЗХ, НМІУ та ЗОКМ [16, с. 249] (іл. 16).

Іл. 17. Кресала вилиті з латуні. Гуцульщина. Поч. XX ст. (За В. Шухевичем). Рис. В. Сивака

В кінці XIX ст. і, що особливо, на початку XX ст., гуцульські майстри поряд з кованими кресалами простих форм широко практикують виробу, вилиті з латуні. Найчастіше це були стилізовані зображення у вигляді собаки, гадюки, птахів, що надавало виробам відповідного мистецького звучання. Гуцули, задля зручності носіння засобів із собою у лісі, на полянах, перебуваючи у далекій дорозі, прикріплювали вироби до пояса латунними ланцюжками («ретізкою») або на виплетених із тоненьких шкіряних смужок плетінках. Наприклад, В. Шухевич у своєму дослідженні ілюструє саме такий витвір гуцульсько-

го майстра. На одній із світлин зображено «крицеве кресало» з мосяжною ручкою, знизу якої знаходилося заокруглене продовження («протичка»), до якої прив'язували «крученці», виплетені зі шкіри. Тут же зображено інше кресало з відлитою мосяжною ручкою у формі стилізованої пташки [5, с. 276, таб. 195, рис. 1, 3, 4] (іл. 17).

У фонді металу МЕХП ІН НАНУ зберігається гуцульське кресало, вилите із латуні, правдоподібно на поч. XX ст. В його судільній ажурній композиції, власне на рукоятці, зображені стилізовані фігури змії, собаки та двох пташок (іл. 18). Дopusкаємо, що саме цей виріб та декілька інших В. Шухевич використав як ілюстрації у своїй монографічній роботі «Гуцульщина» з приватної збірки музею Дідущицьких у Львові, де він здійснював їх фотофіксацію. Тепер збірка артефактів зберігається у МЕХП ІН НАНУ. Не менш цікавим є виріб, віднайдений під час археологічних розкопок відомим закарпатським археологом В'ячеславом Котигорошком у с. Бакта (Бер. Зк), опублікований у його науковій монографії «Верхнє Потисся в давнину 1000000 років тому — X сторіччя н. е.». Він назвав знахідку як «Signa militari» (римська військова емблема) [17, с. 420, світл. 2] (іл. 19). На світлині — зооморфне зображення звіра (правдоподібно рисі), який задніми та передніми лапами спирається на прямокутну пластину, знизу якої є видимі залишки від втраченої іншої, нижньої пластини, яка, властиво, і використовувалась для викресування іскор. Тобто, на наше переконання, виріб за всіма зовнішніми ознаками є кресалом, а не військовою емблемою, так як близьке розташування цих районів та певні запозичення, які виходили з низинної частини та поступово поширювалися в гірську місцевість, були характерними також і для переважної більшості предметів домашнього вжитку.

Задля підтвердження наших аргументів та порівняльної характеристики виробів можуть бути і вилиті кресала гуцульського майстра Шмадюка Михайла Васильовича, 1938 р. н., із с. Лазещина (Рах. Зк), які він виготовив у 2007 р.² Вироби, відлиті з латуні, за формою, розмірами та зображеннями нагадують традиційні засоби гуцульських майстрів, зокрема, опубліковані В. Шухевичем, віднайдений ар-

² Інформацію та світлини надав В.В. Король, науковий співробітник Ужгородського скансену.

Іл. 18. Кресало вилите з латуні. Гуцульщина. Поч. XX ст. Фонд металу МЕХП ІН НАНУ

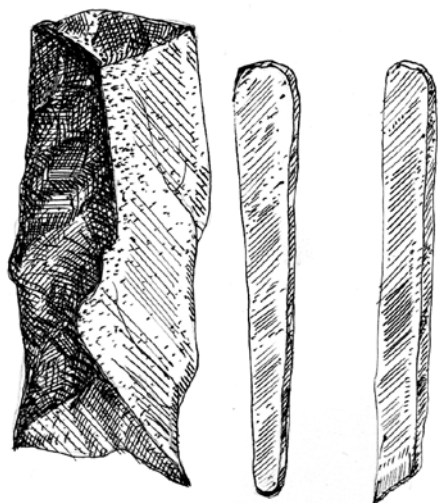
Іл. 19. Кресало вилите з латуні. Село Бакта (Бер. Зк.) (За В. Котигорошком)

тефакт археологом В'ячеславом Котигорошком та пристрої, які зберігаються у фонді металу МЕХП ІН НАНУ. На одному із кресал М. Шмадюка зображено собаку, на іншому — змію. Вони, відповідно, мають однойменні назви. Кресало «Змія» завдовжки 7 см, заввишки 2,2 см, завтовшки 0,7 см, а кресало «Песик» завдовжки 5 см, заввишки 3,5 см і завтовшки 0,5 см (іл. 20). Витвори ж бойківських майстрів суттєво відрізняються від гуцульських за формою та оздобою. Це яскраво демонструють уже згадувані ілюстрації бойківського кресала, опублікованого у науковій праці Я. Фальковського, окремих типів гуцульських засобів у монографії В. Шухевича та С. Боньковської.

Щодо застосування кресал в інших районах України наведемо матеріали, опубліковані дослідником Василем Кравченком, зібрані ним на східній частині Волині, про способи добування вогню на цих теренах: «Як не було сірників — огонь добували кресилом або терли навхрест два куски дерева; найкраще, як один кусок березовий, а другий — ліщиновий [...] кресилом користуються самі тільки старі дядьки, щоб запалити люльку [...] рано бируть крисило і губку і кримінець і кресуть [...] мати встає, биреця го(у)ршки готовити, а батько биреця огню до-

Іл. 20. Кресала вилиті з латуні. Гуцульщина. Село Ясіня (Рах Зк). 2007 рік. Автор – М. Шмадюк. Світлина В. Короля

Іл. 21. Кресала і кремiнь. Полiсся. 30-ті рр. ХХ ст. Рисунок В. Сивака

бувають, — така житка була [...]тоді старий і малий чоловік і жінка вміли славно крисати [...] прийдеш увечері по кутку, то побачиш у ті хаті — креслут, в ті хаті вже викрисали і махають жариною по всій хаті, в ті хаті пиля печи шось жевріє — там огонь роздмухують [...] у деяких хатах жар ни зводивсь, — в кубашці прикріє баба жар попідом і жар там храниця з ранку до вечора, з вечора — чириз всю ніч до ранку» [9, с. 159].

Польові матеріали із зазначеної проблеми, зафіксовані нами на Поліссі, засвідчують, що найкращим шматком заліза для кресала вважався той, до якого, як до магніту, чіплялися швейні голки, а добру іскру давав жовтий камінь — «скалка» [18, с. 161] (іл. 21).

Уже згадуваний дослідник Г. Матюшин наводить приклади спеціально проведених експериментів, коли ударами каменем по каменю проскакувала іскра, але вона не запалювала навіть вати, насиченої марганцем. «То як же тоді, — запитує він, — добували вогонь таким способом, наприклад, племена у верхів'ях річки Амазонка, які мешкають там донині?» І тут же наводить приклади, коли вдарили каменем по інших мінералах — піриту, марказиту, халькопіриту чи сфалериту, то висікалася жовта або червона іскра, при допомозі якої загорялася вата. Таким чином дослідник допускає, що вперше вогонь був добутий людиною не тертям дерева до дерева, а при допомозі удару кременю по піриту або інших мінералах [9, с. 119—120].

Добування першого вогню способами тертя і викрешування іскор застосовувалось первинно для підпалу легкозаймистих матеріалів, таких як губка, клоччя, суха трава, шматочки прогорілої тканини, вати тощо, а від них, відповідно, подальшого загоряння дров у печі, трісок для розпалу відкритого вогнища на припічку або посеред хати для її тимчасового обігріву (Бойківщина), скіпок, гнотів на свічках, каганцях, газових ліхтарях та лампах промислового виробництва. Подібним способом добування вогню розпалювали багаття під час роботи у полі чи перебуваючи у далекій дорозі.

Одним із найбільш вживаних матеріалів, який українці-горяни застосовували як засіб для підпалу, був продукт природного походження — гриб «чага» — потовщений наріст охристо-білого кольору, який ріс на стовбурі дерева, переважно у лісі (іл. 22). Горяни та мешканці хат в інших регіонах України такий засіб піддавали певній технологічній та термічній обробці, щоб дістати кінцевий продукт, який означували «губка». Термін «губка» був поширений практично на всій території України. Він відомий білорусам [19, с. 161] та іншим слов'янським етносам Європи [6, с. 245].

Горяни на губку старалися відшукати у лісі гриб, який ріс на твердій породі дерева — буку, а через відсутність такого у певному природному середовищі брали з берези, сливи, рідше — з хвойних порід. Респондент із с. Тухолька (Ск. Льв), Бойківщина, розповідав: «Віднаходили в лісі на стовбурі бука такий гриб, він там виростав, його називали «вакилея». Збивали його сокирою, приносили додому іклада-

ли в якусь посудину — чавунець чи щось інше. Потім то ставили в рідку гноївку «мостівка», яка витікала з-під копиці гною. Але щоб була вся закрита, втоплена. То мало стояти не менше двох тижнів, щоб «вакилея» розклася і зробилася м'яка. Потім її виймали, сушили добре, щоб вологи уже не було. Коли «вакилея» була готова, її клали на колоду або на щось тверде і товкли по ній обухом сокири або поліном до тих пір, поки вона не ставала м'яка, як вата. Цей виріб називали уже «чір», а не «вакилея». Відщипували від «чіря» невеликий шматочок, брали кресало і над ним викрешували іскри. Він, правда, не горів, а тлів. Зверху на цей шматочок клали «вугля» — грубу тріску, яка раніше уже прогоріла. Вона займалася, її клали уже для підпалу «скаля» дрібніших трісок, а потім, якщо палили в печі, то і грубших. Вітер не загашував «чір», коли його несли до сусідів на якійсь лопатці, щоб там підпалити «скаля» чи дрова, бо сірники дорого коштували і їх не було так, а палити треба»³ [20, арк. 73]. Засіб для підпалу «вакилея» застосовували в с. Ялове (Вол. Зк), Бойківщина. Тут гриб лише просушували добре на сонці [20, арк. 44].

Подібну технологію та застосування губки з теренів Бойківщини віднаходимо у праці М. Тиводара, який покликається на матеріали чеського вченого Я. Подолака: «Бойки мочили губку у воді, в якій перед тим прали вовну. Настоювали губку 2—3 тижні. Якщо мочили букову губку в мочівці, то її настоювали 2 тижні. Після того губку посипали попелом і витовкували до повного пом'ягшення. Тобто з неї робили («вибивали») прахно» [4, с. 365].

Аналогічний засіб для підпалу характерний і для Гуцульщини. Як далі стверджує М. Тиводар, «При добуванні вогню тертям чи кресалом обов'язково використовувалась губка («векелия»). Її виготовляли так, що сирий буковий, сливовий чи з іншого дерева гриб піддавали спеціальній обробці і виготовляли з нього м'яке як вата прахно («векелия»). Гуцули виробляли прахно з букової губки так, що її варили до пом'ягшення, а після остигання настоювали у гарячому попелі («спузі»). Після цього губку витовкували обухом сокири» [4, с. 364—365].

Досліджуючи Гуцульщину на початку XX ст., Я. Фальковський подає інформацію про добування

Іл. 22. Гриб «чага». Світлина В. Сивака

вогню місцевими автохтонами при допомозі двокаблучкового кресала, кременю і губки, яку горяни виготовляли з гриба, що виростав на стовбурі бука. Гриб зрізали і в одному варіанті вкидали в посудину з гарячою водою, куди засипали попіл («качановий») із спалених качанів кукурудзи, або у відвар, у якому попередньо випарювали овечу вовну. Гриб мокнув протягом кількох діб, після чого його виймали, просушували, клали на тверду основу і товкли по ньому до повного спущування [21, s. 60]. В іншій науковій праці дослідник згадує, що для технологічної обробки гриба, а в подальшому — отримання губки у гарячу воду вкидали попіл від спалених букових полін [14, s. 122].

Натомість на Поліссі гриб на губку брали переважно із сосни (краще горить), рідше — з берези чи осики. На старих кругляках («ушулах»), з яких зводили стіни хат, також виростав гриб — «скріпель». Поліщуки кидали гриб у чавунець із гарячою водою, у який, на відміну від гуцулів, засипали пересіяний попіл, та ставили в теплу піч до ранку. Засіб опісля висувували і били по ньому обухом сокири до повного розпушування, допоки не ставав м'яким, як вата» [18, с. 162].

За матеріалами В. Кравченка, на Волині «губку роблять так: беруть одні палки з липиха на вудь вже зімою, надривають їх [...] а потом приносят до(у)дому і поскубуть їх та в горщик, повний во(у)дою нальют і зварат [...] видушат, висушат і роскубуть і — губка пу(о)лучаїця [...] за цієї свободи в нас ни було сірників і ни було газу, то люди крисали до губки, до вати с старого лейбика, до шматинок всяких [...] до чого крисали, то не мочили в попелі с тютюну, щоб луче огонь чиплявся» [22, с. 160].

³ Записано у 1994 р. у с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл. від Грибовича Петра Івановича, 1913 р. н.

На Покутті у с. Передівання (Гор. І.Фр.) на губку брали порохно з дуплавої верби, сушили на нижньому черені печі або, у теплу пору, на сонці від одного до двох днів. Необхідну кількість добре просушеного порохна відсипали і при допомозі кресала і кременю викресували над ним іскри для підпалу [23, арк. 13].

Освітлення народного житла на Україні від кінця березня і до першої половини вересня майже не практикувалося. Розпочинаючи від Благовіщення (25 березня) і до Успіння Пресвятої Богородиці хати не освітлювали, так як, по повір'ю, після Благовіщення гріх запалювати вогонь. Як стверджував відомий народознавець Василь Скуратівський, «на Поліссі, на такому пристосуванні для освітлення хати, як посвіт, лучину (скіпку) запалювали на Семена — 14 вересня [...] власне з цим днем наші предки пов'язували новолітання [...] з впровадженням християнства в Київській Русі, святкування Нового року було перенесено з березня на вересень, а цю обрядодію називали в народі «женити комина» [24, с. 7].

Дослідник Василь Балашок наводить приклади подібного обряду з життя ремісників в Україні: «Певними обрядовими діями оформлявся ремісниками та кож перехід від літнього до осіннього зимового сезону. Справа в тому, що в середині віки діяв так званий природний час, за яким навесні та влітку працювали від сходу до заходу сонця. При світлі ж, і, зокрема, при свічках, дозволялося робити роботу лише в осінньо-зимовий період, коли дні були особливо короткими. Точною переходу до осінньо-зимового періоду в цехах, як уже зазначалося, було свято Семена або весілля свічки (14 вересня)» [25, с. 40].

Немає сумніву в тому, що одними з перших пристосувань штучного освітлення як тимчасового, так і постійного житла на теперішній території Українських Карпат під час їх заселення вихідцями з рівнинних територій були відкрите вогнище та пічка-кам'янка, які монтували посеред житлової частини тимчасових споруд.

На думку В. Шивельбуша, «відкрите вогнище, яке в давніших періодах розташовувалося посеред житла, виконувало три функції — приготування страв, обігрівання та його освітлення. Поступово відбувалося відокремлення від двох інших функцій — освітлення, для якого первинно застосовували гілляки з дерев. З прибудовою варистої печі та заміною від-

критого вогнища на закриті, піч перебрала на себе практично всі три функції, які були властиві відкритому вогнищу. Припічок, як складову в системі курної печі, первинно використовували в теплу пору року як місце, на якому відкрито спалювали тріски, над вогнищем готували страви, а заодно частково освітлювали житло. В холодні періоди пропалювали та готували страви виключно в печі» [2, с. 12].

Уже в XVII ст. функції відкритого вогнища і печі-кам'янки поступово перебрали на себе «курна піч», а від середини XIX ст. — модернізована піч з опаленням «по-білому» (первинно на Гуцульщині), які споруджували зліва або справа від вхідних дверей до житлового помешкання. Це були пристрої, складові яких використовували як для закритого (топчна камера печі), так і відкритого (на припічку) вогнищ, для приготування страв, обігріву та тимчасового освітлення хати, наприклад у темну пору. Відкрите вогнище на припічку використовували переважно влітку для приготування страв, а в печі не палили. Наприклад, респондент із с. Грозова (Ст. Лв), Бойківщина, розповідав: «Мама готувала страву на припічку, коли на дворі було тепло, не в печі палила, а поряд, біля челюстей. То готувала на металевій тринозі. Кололи на дрібно тріски від поліна і клали під триногу. То місце називали «вогнишник». Дим ішов під «повалу», в якій було маленьке віконечко. Воно відкривалося, і дим через нього виходив на «під». Коли палилося в печі, то дим так само виходив через це вікно» [26, арк. 35, 36]⁴. А із с. Вишків (Дол. ІФ), Бойківщина, респондентка згадувала: «Ввечері в печі клали вогонь, щоб було видно, аби прясти. Коли було холодно, то так більше робили» [27, арк. 6]⁵.

Детальну інформацію щодо функціонування тимчасового відкритого вогнища посеред хати (з курною піччю), на місці печі (її відсутності), яке використовувалося (вогнище) не тільки для обігріву, приготування страв, але й, без сумніву, освітлювало нічний морок хати в кінці XIX — на поч. XX ст. на Бойківщині, Гуцульщині, а ширше, на інших тере-

⁴ Записано у 1989 р. у с. Грозова Старосамбірського району Львівської області від Вархоляка Василя Івановича 1903 р. н.

⁵ Записано у 1986 р. у с. Вишків Долинського району Івано-Франківської області від Олінь Анни Степанівни 1915 р. н.

нах України — Волині, Поліссі, у напівземлянках («бордюгах») запорізьких козаків в XVI—XVII ст. віднаходимо у праці відомого українського етнолог Романа Радовича, який, своєю чергою, покликається на праці інших відомих українських вчених, які фіксують аналогічні явища [28, с. 401—405]. Отже, ватра на долівці не тільки швидко нагрівала внутрішній простір хати, поки нагрівалася піч, вона ще й добре — на певний час — освітлювала вечірній морок помешкання.

На Лемківщині, як стверджують український етнолог Мирослав Сополіга та польський дослідник Роман Райнфус, з піччю також був тісно пов'язаний і спосіб освітлення житла, потреба якого зростала, зокрема, під час довгих зимових вечорів. Його недостаток та раціональне використання були одним із вагомих чинників дуже поширених «вечурок», «прядок» — вечірніх зустрічей сусідів по черзі в кожній хаті, де жінки снували на куделях нитки, пряли льон, коноплі, співали пісень [29, с. 142—143; 31, с. 214]. Такий звичай був характерний і для інших регіонів України. Українська дослідниця Лідія Шульгіна, досліджуючи прилади для освітлення на Поділлі (Вінничина) у 20-х рр. XX ст., записала від респондентів таке: «Роблячи щось увечері, до чого не треба було багато світла, звичайно сідають «коло вогню», коли палиться у печі або в грубі. Картоплю обирати, чи так що на вечерю строїти, то все коло вогню, а світла не свіtimo. От і діти так: із школи поприходили, сідають коло вогню книжку читати». Або: «І бувало не хочуть світити у хаті, а поночі не видно кужіль пряти, от і сходяться, то всі коло піцу сідають з кужілями коло самої челюсти — огонь на черені розгориться і видно пряти» [22, с. 53—54] (іл. 23).

Доречно в контексті дослідження наголосити, що вогонь давав людині не тільки тепло в холодну пору року, освітлення помешкання, приготування страв тощо, але люди вірили ще в його чудодійну силу. Зокрема, українці Карпат використовували вогонь у магічних та ритуальних діях, пов'язаних з домашніми тваринами, в повсякденному житті мешканців хати, приурочені до певних релігійних свят, а також таких подій у житті людини, як весілля, народження, віщування смерті тощо.

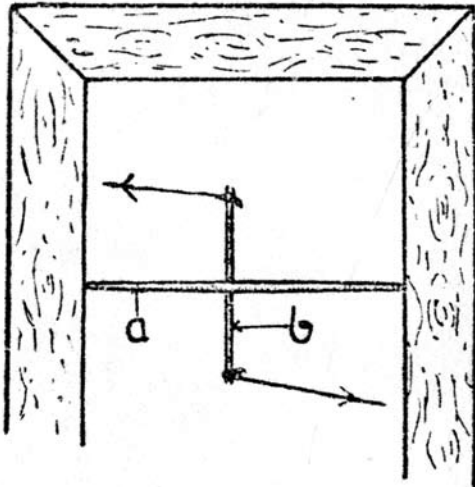
М. Тиводар зауважив, що добування вогню механічним способом збереглося і функціонувало у дру-

Іл. 23. Хатні вечірні роботи навколо вогню («світоча»). Полісся. Поч. XX ст.

гій половині XIX — 30-х роках XX ст. в Українських Карпатах лише у зв'язку з розведенням худоби, зокрема в магічних діях при лікуванні тварин. Вогонь, добутий за допомогою відповідних засобів, способів та примітивних прилаштувань, — як слушно зауважує дослідник, — слов'янські народи називали «новий», «живий», «дерев'яний», «сухий», «Божий», «святий», «лісний», «дивний», а в окремих селах Українських Карпат його інколи називали «чортів вогонь». Його вважали священним, оскільки був наділений чудодійною силою [4, с. 362].

В. Шухевич подає інформацію, записану ним від ватага Гната Стефурака з Гуцульщини, про оберегову дію «живої ватри»: «Жива ватра дуже добра на худобу і для людей; звір чує той пух з неї та вже так не бере сі ні маржини, ні чоловіка; відколи люде кладуть ватру із тих дїтчих сірників, від того чесу слабує худоба, ведмід єї хапає, прийшли податки, люди збідніли, Бог не благословить» [5, с. 237]. Інший відомий дослідник гуцульського краю Фрідріх Кайндль додає: «Як тільки пастухи дійшли зі своїми стадами на гірські луки, вони запалюють насамперед так званий живий вогонь (жива ватра, живий вогонь). З цією метою розколюють кінець шматка дерева і вкладають у щілину трут (губку. — В. С.). Сильним тертям об інше поліно трут розжарюється і за його допомогою запалюють вогонь у пасту-

Іл. 24. Добування живого вогню до одвірків при впровадженні до нового дому. а) патик з букового дерева. б) два шнурки, за які скоренько потягається в різні сторони. (За Я. Фальковським)

шій хатині (стоя). Цей вогонь не можна гасити аж до відгону стад; якби він загас, то це був би поганий знак для власника гірського пасовища. Проте худобу проганяють над попелом погаслого вогню, щоб вберегти її від поганих сил і всяких чарувань» [32, с. 87]. Гуцули вірили, що «ватра то є май перший ангел [...] на огонь не вільно плювати і ногою не вільно топтати; огонь треба шанувати так, як хліб» [33, с. 159].

Я. Фальковський зафіксував способи добування вогню на Бойківщині у с. Волосате Ліського повіту: «При обрядах добувають тертим живий вогонь, наприклад при проводженні до нового дому, розпалюють вогонь до одвірків. До поперечки б) прикріплені два шнурки, за які скоренько потягається по черзі противні сторони. Знаряд цей є настільки цікавий, що звичайно патик а) окручують довкруги своєї осі. Добування огня цим способом триває до двох годин. Якщо не можна вогню добути, то це є злою ворожбою для мешканців новозбудованої хати. Патик а) є з букового дерева» [10, с. 25, табл. I, рис. 11] (іл. 24).

Відомий звичай, коли в українців і поляків дівчина виходила заміж і покидала батьківську хату, переступала через вогонь, розкладений при вході, а мати ці горілі вуглини несла до нової хати, де мала проживати дочка, і розпалювала там «новий» вогонь в печі [34, с. 516]. У південних слов'ян під час спорудження нової хати на місці батьківської використовували задля очищення і апотропеїчних засобів во-

гонь, яким обпалювали фундамент, в іншому варіанті запалювали у старій печі [34, с. 517].

Дослідник Олекса Воропай навів дані, коли напередодні Свят-Вечора «новий вогонь у хаті при допомозі кресала викресувала жінка; ще вдосвіта, як тільки день синім проблиском заглянув у хату крізь замерзлі шибки, господиня приступила до праці. Першою магичною дією було добування нового вогню. Господиня дістала з покуття кремін'я і кресало, які останні дванадцять днів лежали під образами. Вона перехрестилася тричі і, ставши обличчям до схід сонця, викресала «новий вогонь». Цим вогнем вона розпалила в печі дванадцять полін, що їх припасла та сушила дванадцять днів останнього місяця» [35, с. 63]. Добутий таким способом «новий вогонь» мав відповідну магичну силу, але більш чудодійним вважали вогонь, добутий способом тертя, тобто свердлінням. Наприклад, гуцули слідували за добутих «живим вогнем» в святвечір, який опісля розносили по сусідах, і старалися зберегти його в хаті протягом року, не даючи загаснути. Відповідно поляки «живим вогнем» розпалювали на сільській площі велике багаття у Великодню суботу, полум'я освячували, а ще тліючі із вогнем поліна зі згарища несли додому [34, с. 520]. Поклонялися «живому вогню» на Поділлі. Наприклад, у Великодню суботу ввечері недалеко від церкви (характерно, що лише хлопці) розпалювали вогнище, то називали це дійство — палити вогонь «на одіяння». Насамперед на уже визначене місце накладали куски деревини. Потім, при допомозі кресала, висікали іскри, які потрапляли на губку, взятую із верхньої частини стебла аїру («котики»). Губка загорялася, і її вставляли поміж накладені куски дерева. Щоб підтримувати вогонь протягом ночі, хлопці різних вікових категорій ходили по дворах і старалися поцупити щось — наприклад, частину паркану тощо. Щоправда, господарі не були у захваті, але і не сварилися, бо то йшло на вогонь «для одіяння», то святе⁶.

На Волині, за матеріалами В. Кравченка, «З того вогнища, що на Паску селяне розкладали біля церкви, староста чи то паламар брав огонь на те, щоб розвести кадило та посвітити свічки в церкві» [22,

⁶ Записано у 2022 р. у с. Сербанівка Хмельницького району Вінницької області від Сивак Віри Олександрівни 1933 р. н.

с. 161]. Цей звичай — розпалювати вогонь у суботу перед Пасхою — характерний не тільки для українців, а й для болгар, поляків, білорусів. «Новий» («перший», «молодий», «чистий») вогонь вони розпалювали традиційними способами і також розносили по хатах. Наприклад, на білоруському Поліссі побутував звичай, коли після недільної служби в церкві люди запалювали від церковних свічок кушочки губки, виготовленої з гриба, яку брали із собою в церкву і несли до хати, де вогонь повинен був горіти протягом неділі [34, с. 517].

За матеріалами В. Балушка, який опирається на роботи інших етнологів, «культ вогню і пов'язані з ним вірування та уявлення також належали до найбільш стійких реліктів язичества, що зберігалися в період християнського середньовіччя, [...] вказівки про вшанування вогню навіть потрапили в канонічні тексти православної церкви і молитви, звідки вони були усунені лише в XVII ст.» [25, с. 54].

Сила і віра у вогонь була настільки значима, що «багато народів світу вірили, що життя в тілі й вогонь, який запалювали в оселі, — явища взаємозалежні. Якщо він раптом погасав — тієї ж миті мало скінчитися й життя людини. Лампадка, яка горить перед образами, не згасаючи, — це християнізований відгомін давнішого уявлення про домашній вогонь як аналог людського життя, відповідник душі, що перебуває в тілі» [36, с. 383]. У народів Кавказу, зокрема у вірмен, «при клятві запрошували в свідки вогонь від світильника. Вважали, що він вигонить злих духів, і тому поряд із породілею (інколи сорок днів підряд) і біля колиски новонародженого залишали запалений світильник. Господаря сім'ї умовно називали світильником хати, а його смерть ототожнювали із згасанням світильника. Тому, проклинаючи, говорили: «нехай погасне світильник твоєї хати» або нерідко при сватанні говорили: «Ми прийшли запалити вашим світильником наш світильник» [37, с. 93].

Висновки. 1. Включно до середини XX ст. на території Українських Карпат зрідка функціонували традиційні способи добування вогню, які застосовували ще у ранньому палеоліті, а саме викресуванням та свердлінням.

2. До середини XX ст. горяни, як і мешканці хати в інших регіонах України, спорадично для підпалу використовували різноманітні підручні засоби, такі як

потовщений наріст на стовбурі дерева — гриб, з якого отримували для підпалу губку («вакилею»).

3. Литі кресала із зооморфними зображеннями та різноманітними декоративними композиціями характерні лише для гуцульських майстрів з дослідженого краю.

4. Використання тимчасового невеликого відкритого вогнища на місці печі (її відсутності) або посеред курної хати для її обігріву та додаткового освітлення приміщення притаманне лише для Бойківщини.

5. Українці Карпат, як і повсюдно в Україні, у вечірній час хату освітлювали і від вогнища з печі, або невеличкого вогнища, яке розпалювали ближче до кута припічка, на якому готували страви в теплу пору.

6. В Українських Карпатах найдовше в Україні збереглися: традиція добувати живий вогонь способами — тертя, свердління або викресування іскор (практично до середини XX ст.), а також світоглядні вірування горян у чудодійну силу живого вогню.

1. Гошко Ю. *Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут*. Київ: Наукова думка, 1976. 204 с.
2. Шивельбуш В. *Розчаклована ніч. До історії штучного світла у XIX столітті*. Київ, 2014. 215 с.
3. Сегеда С. *Антропология. Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Київ, 2009. 421 с.
4. Тиводар М. *Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX — першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження*. Ужгород, 1994. 364 с.
5. Шухевич В. *Гуцульщина: в 5-ти частинах*. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2018. 1217 с.
6. Moszyński K. *Kultura ludowa słowian*. Kraków, 1929. Cz. 1: Kultura materialna. 710 s.
7. Hołubiec J.W. *Polskie lampy i świeczniki*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1990. 159 s.
8. *Історія України. Осномисл.* Львів, 1995. № 1.
9. Матюшин Г. *У колыбели истории*. Москва, 1972. 119 с.
10. Фальковський Я. Село Волосате Ліського повіту. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 5. Рік V. С. 14—28.
11. Сивак В. Кресало. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 291—292.
12. Нидерле Л. *Славянские древности*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. 450 с.
13. Боньковська С. *Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.)*. Київ: Наукова думка, 1991. 111 с.

14. Falkowski J. *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy, Nadwórnianskiej Bystrzycy Solotwiskiej i Łomnicy*. 170 s.
15. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 364. Польові етнографічні матеріали до теми «Інтер'єр народного житла», зібрані В.П. Сиваком у Івано-Франківській обл. в 1990 р. 63 арк.
16. Шевченко Є. Словник народної термінології. *Народне мистецтво. До 360-річчя утворення козацької держави*. Київ, 2009. № 3—4; 2010. № 1—2. — С. 249.
17. Котигорошко В. *Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років тому — Х сторіччя н. е.* Ужгород, 2008. 430 с.
18. Сивак В. Інтер'єр поліського житла. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. Вип. 3: У межиріччя Ужа і Тетерева. 1996. С. 125—166.
19. Зайкольський Е. Губка. *Етнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя*. Мінск. 1989. С. 161.
20. *Архів ІН НАНУ* (далі — *Архів ІН НАНУ*). Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 402. Польові етнографічні матеріали до теми «Інтер'єр народного житла», зібрані В.П. Сиваком у Сколівському, Турківському р-нах Львівської обл. та Воловецькому, Міжгірському р-нах Закарпатської обл. в 1994 р. 73 арк.
21. Falkowski J. Dr. *Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Wydawnictwo z zasiłu głównego zarządu towarzystwa przyjaciół Huculszczyzny*. Lwów 1938. 114 s.
22. Кравченко В. Вогонь. Матеріал зібраний на Правобережжі. Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1927. Вип. 1—3. С. 159.
23. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 367. Зош. 3. Польові етнографічні матеріали до теми «Інтер'єр народного житла», зібрані В.П. Сиваком у Городенківському р-ні Івано-Франківської обл. в 1997 р. 87 арк.
24. Скуратівський В. *Посвіт. Художні оповіді, новели*. Київ: Молодь, 1988. 172 с.
25. Балушок В. *Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників*. Київ, 1993. 117 с.
26. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 359. — Зош. 1. Польові етнографічні матеріали до теми «Інтер'єр народного житла», зібрані В.П. Сиваком у Старосамбірському р-ні Львівської обл. в 1989 р. 65 арк.
27. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 332. Польові етнографічні матеріали до теми «Інтер'єр народного житла», зібрані В.П. Сиваком у Долинському р-ні Івано-Франківської обл. в 1986 р. 82 арк.
28. Радович Р. Розвиток системи опалення житла українців Карпат. *Фортеця. Збірник заповідника Тустань*. Книга 3. Простір-М. Львів, 2018. С. 401—405.
29. Сополіга М. *Народна архітектура українців Словаччини*. Свитник, 2016. 351 с.
30. Reinfuss R. *Meblarstwo ludowe w Polsce*. Wrocław, 1977. 424 s.
31. Шульгина Л. Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*. Київ, 1929. Вип. II. С. 52—65.
32. Кайндль Ф. *Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази*. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.
33. Мандибур М. *Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ — 30-х років ХХ ст.* Київ, 1978. 191 с.
34. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*: в 5-ти т. Под общей ред. Н.И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2012.
35. Воропай О. *Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис*: в 2-х т. Том I. Мюнхен, 1958. 308 с.
36. *100 найвідоміших образів української міфології*. Київ: Книжковий дім «Орфей», 2012. 448 с.
37. Марутян А. *Интерьер армянского народного жилища (вторая половина ХІХ — начало ХХ в. Армянская этнография и фольклор: материалы и исследования*. Ереван, 1989. Т. 17. С. 93 (Матеріали к «Кавказскому историко-этнографическому атласу»).

REFERECES

- Hoshko, Y.G. (1976). *The population of the Ukrainian Carpathians of the 15th—18th centuries. Settlement. Migration Everyday life*. Kiev: Scientific Opinion [in Ukrainian].
- Shyvelbush, V. (2014). *Enchanted night. To the history of artificial light in the 19th century* [in Ukrainian].
- Seheda, S. (2009). *Anthropology. Textbook for students of humanitarian specialties of higher educational institutions* [in Ukrainian].
- Tyvodar, M. (1994). *Traditional cattle breeding of the Ukrainian Carpathians in the second half of the 19th — the first half of the 20th century. Historical and ethnological research* [in Ukrainian].
- Shukhevych, V. (2018). *Hutsulshchyna*. In 5 parts [in Ukrainian].
- Moszyński, K. (1919). *Kultura ludowa słowian*. Cz. 1: Kultura materialna [in Polish].
- Holubiec, J.W. (1990). *Polskie lampy i świeczniki* [in Polish].
- History of Ukraine*. (1996). Osmomysl. Lviv. No. 1.5 [in Ukrainian].
- Matyushin, H. (1972). In the cradle of history [in Russian].
- Falkovskyi, Ya. (1935). Village of Volosate, Lisky district. *Chronicle of Boikivshchyna*. Part 5. Year V. pp. 14—28 [in Ukrainian].
- Syvak, V. (2007). *Kresalo. A small encyclopedia of Ukrainian ethnology*. pp. 291—292 [in Ukrainian].
- Niderle, L. (1956). *Slavic antiquities* [in Russian].
- Bonkovska, S. (1991). *Blacksmithing in Ukraine (XIX — beginning of XX centuries)* [in Ukrainian].
- Falkowski, J. (1937). *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwornianskiej, Bystrzycy Solotwiskiej i Łomnicy* [in Polish].
- Archive of Institute of Ethnology of NASU (hereinafter — Archive of IE NASU)*. F. 1. Op. 2. Unit. coll. 364. Ethnographic field materials on the topic “Interior of folk dwelling”, collected by V. P. Syvak in the Ivano-Frankivsk region. in 1990. 63 sheets [in Ukrainian]
- Shevchenko, Ye. (2009; 2010). *Dictionary of folk terminology. Folk art. To the 360th anniversary of the formation of*

- the Cossack state. 2009. No. 3—4; 2010. No. 1—2 [in Ukrainian].
- Kotyhoroshko, V. (2008). Upper Potyssia at ancient times. 1,000,000 years ago — 10th century AD. [in Ukrainian].
- Syvak, V. (2003). The interior of a Polissia dwelling. *Polissia of Ukraine: materials of historical and ethnographic research*. Vol. 3. *In the confluence of the Uzh and Teteriv rivers*. 1996. pp. 125—166 [in Ukrainian].
- Zaikolsky, E. (1989). Sponge. *Ethnography of Belarus. Encyclopedia*. P. 161 [in Belarusian].
- Archive of IE NASU. F. 1. Op. 2. Unit of collection 402. Ethnographic field materials on the topic “Interior of folk dwellings”, collected by V.P. Syvak in Skolivskiy, Turkivskiy districts of the Lviv region. and Volovetskiy, Mizhhirskiy districts of the Zakarpattia region. in 1994 73 sheets [in Ukrainian]
- Falkowski, J. (1938). *Polnocno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny* [in Polish].
- Kravchenko, V. (1927). Fire. The material was collected on the Right Bank. *Primitive citizenship and its remnants in Ukraine*. Issue 1—3. P. 159 [in Ukrainian].
- Archive of IE NASU. F. 1. Op. 2. Unit. coll. 367. Zosh. 3. Ethnographic field materials on the topic “Interior of folk dwelling”, collected by V.P. Syvak in the Horodenkiv district of the Ivano-Frankivsk region. in 1997. 87 sheets [in Ukrainian].
- Skurativskiy, V. (1988). *Posvit*. Fiction stories, short stories [in Ukrainian].
- Balushok, V. (1993). The world of the Middle Ages in the rituals of Ukrainian guild craftsmen [in Ukrainian].
- Archive of IE NASU. F. 1. Op. 2. Unit. coll. 359. Zosh. 1. Field ethnographic materials on the topic «Interior of folk dwelling», collected by V.P. Syvak in the Starosambir district of the Lviv region in 1989. 65 sheets [in Ukrainian].
- Archive of IE NASU. F. 1. Op. 2. Unit. coll. 332. Ethnographic field materials on the topic “Interior of folk dwelling”, collected by V.P. Syvak in Dolynsky district, Ivano-Frankivsk region in 1986. 82 sheets [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2018). The development of the heating system for the housing of Ukrainians in the Carpathians. *Fortress. Collection of the Tustan reserve. Book 3. Space*. pp. 401—405 [in Ukrainian].
- Sopolyha, M. (2016). Folk architecture of Ukrainians in Slovakia [in Ukrainian].
- Reinfuss, R. (1977). *Meblarstwo ludowe w Polsce* [in Polish].
- Shulhina, L. (1929). Lighting devices in the village Bubnivtsi in Podillia. *Materials for ethnology*. Vol. II. pp. 52—65 [in Ukrainian].
- Kaindl, R.F. (2000). Hutsuls: their life, customs and folk tales [in Ukrainian].
- Mandybura, M. (1978). The mountain meadow economy of the Hutsul region in the second half of the 19th — 30s of the 20th century [in Ukrainian].
- Slavic antiquities*. (2012). Ethnolinguistic dictionary in 5 volumes [in Russian].
- Voropai, O. (1958). Customs of our people. Ethnographic essay. Vol I [in Ukrainian].
- 100 most famous images of Ukrainian mythology* (2012) [in Ukrainian].
- Marutian, A. (1989). The interior of the Armenian folk dwelling (second half of the 19th - beginning of the 20th century. *Armenian ethnography and folklore: materials and researches*. Vol. 17. P. 93 [in Russian].